

Ivana Spasić, Beograd

Građanska neposlušnost: nasljeđe i aktualnost

Još od početaka političke povijesti ljudskih društava, događalo se da se pojedinci ili grupe nađu pred izborom između, s jedne strane, lojalnosti zakonu, dakle i svojoj vlastitoj, na tom zakonu utemeljenoj političkoj zajednici i, s druge strane, naloga pravde ili savjesti. Upravo iz tih situacija tzv. »Sokratove dileme« proizlazi građanska neposlušnost. Ovaj specifični oblik nenasilnog protivljenja državnoj vlasti bio je značajna sastavnica niza političkih borbi u prošlosti, a posebno tijekom XX. stoljeća. Poslije američkih abolicionista, Gandhija i Pokreta za građanska prava američkih crnaca, za ovom su taktikom posegnuli radnički i sindikalni pokret, feministice, pacifisti, ekolozi i drugi. U današnje vrijeme, ona predstavlja značajno sredstvo borbe pokretâ u raznim dijelovima svijeta i na svim točkama političkog spektra – od zaštitnika prirode i životinja, preko antiglobalista, nacionalno-manjinskih pokreta i boraca protiv autoritarnih režima, do protivnika abortusa.

Već kod prvog pokušaja definiranja pojma građanske neposlušnosti, suočavamo se s različitošću mjerila koja se pritom primjenjuju. Ako se, recimo, ona odredi kao »čin nenasilnog nepoštovanja zakona ili naređenja koje nameće država, a na osnovi savjesti« (Marty, 1973: 150), pri čemu je nenasilje razlikuje od oružane pobune ili revolucije, a savjest od običnog kršenja zakona – definicija je najobuhvatnija, ali ne pravi razliku između građanske neposlušnosti i prigovora savjesti. Ako se, pak, građanska neposlušnost odredi preciznije, recimo kao »namjerno nepoštovanje zakona ili vlasti od strane građana da bi se oglasio ili unaprijedio neki politički cilj ili argument«, pri čemu sudionici ne teže osobnom dobitku niti izbjegavaju posljedice svog čina već je, naprotiv, reakcija vlasti dio njihove strategije (Barker, 1995: 224) – uvode se dodatni kriteriji koji nisu lišeni kontroverzi. Ti se dodatni kriteriji mogu razvrstati u tri grupe: a) neposlušnost mora biti javna, a sudionici moraju unaprijed prihvatiti zakonske posljedice svog djela (kaznu); b) smiju se kršiti samo nepravedni zakoni; c) cilj mora biti reforma, a ne obaranje poretka, dakle, usporedno s kršenjem određenih zakona prihvaća se legitimnost pravnog poretka kao cjeline (Marty, 1998: 150). O kontroverzama će biti riječi kasnije.

Jedno razgraničenje koje treba spomenuti na samome početku tiče se razlikovanja između *direktne* i *indirektne* građanske neposlušnosti. U prvome slučaju, krši se isti onaj zakon (propis) protiv kojeg je protest usmjeren: na primjer, u borbi američkih crnaca za građanska prava, primjenjivao se bojkot segregacijskih lokalnih propisa. Drugi slučaj nastaje kad se ciljanom zakonu ili političkoj mjeri, po prirodi stvari, ne može neposredno suprotstaviti (na primjer, vanjska politika zemlje). Tako su aktivisti protiv rata u Vijetnamu birali određena simbolička mjesta (npr. sjedište državnog organa) da bi organizirali protest kojim je kršen neki propis, sam po sebi nesporan (recimo, saobraćajna pravila ili regulacija pristupa državnim zgrada-

ma), da bi skrenuli pozornost javnosti i uputili joj poruku o nevaljanosti ciljanog propisa/politike.

Teorija i praksa građanske neposlušnosti

Povijesno, građanska neposlušnost smješta se u općenitiji okvir određen prethodnim, a srodnim povijesnim oblicima odupiranja narednjima ili zabranama ustanovljene vlasti: pravu na otpor tiraniji, i kršćanskoj tradiciji neposlušnosti na osnovi savjesti (Molnar, 2002). Iako baštini ove dvije tradicije, građanska neposlušnost u bitnim pogledima iz njih iskoračuje, budući da se javlja u potpuno novim povijesno-političkim uvjetima i podliježe drukčijoj vrsti opravdanja. Pravo na otpor tiraniji, koje vuče korijene još iz antičkog doba, označava pravo na odupiranje vladaru koji je, svojim načinom vladanja, sam sebi uskratio pravo predvoditi jedan narod/državu. Otpor na koji se mislilo bio je nasilan, oružan otpor, najčešće tiranoubojstvo. Isprva je to pravo temeljeno na (često retrospektivno konstruiranim) »starim pravicama«, koje je tiranin navodno ukinuo, zatim religijskim razlozima – kada vladar djeluje protivno nalogima »istinske« kršćanske vjere, kako su je shvaćali njegovi protivnici – da bi se u osvit modernog doba pojavila ideja o osiguravanju opstanka podanika kao osnovnoj dužnosti vladara koja, ako se ne ispuni, otvara legitiman prostor za uskraćivanje poslušnosti (Molnar, 2001). Postupnim posvjetovljavanjem, pravo na otpor smješta se u kontekst teorije društvenog ugovora. No, za nastanak građanske neposlušnosti kakvu danas znamo bilo je potrebno da se povijesno pravo na otpor redefinira u nekoliko aspekata, od kojih su najvažniji odustajanje od nasilja i prihvaćanje općeg političko-pravnog poretka kao okvira koji se činom neposlušnosti ne pokušava srušiti.

Od samog početka, ideji građanske neposlušnosti bilo je potrebno opravdanje koje će utemeljiti pravo člana političke zajednice (podanika, a potom građanina) da se usprotivi pozitivnim zakonima. Svi teoretičari i praktičari građanske neposlušnosti suočavali su se s prigovorom da se priznavanjem prava na nepoštovanje zakona otvara opasnost od potkopavanja poretka koji omogućava građanski mir i stabilnost, ta »prva javna dobra«, dakle opasnost da se postojeći uređeni društveni život surva u hobbesovsko »prirodno stanje« rata svih protiv sviju. Stoga je bilo potrebno kvalificirati pravo na nepoštovanje zakona, unošenjem uvjeta i ograničenja koja ono mora ispuniti da bi bilo legitimno, te iznaći osnove za njegovo opravdanje. Uopćeno govoreći, osnove se pronalaze u shvaćanju da postoje obveze koje su nadređene obvezi poštovanja naredjenja državne vlasti, što znači da u slučaju da ta dva imperativa dođu u sukob, ovaj drugi mora ustuknuti. Kroz povijest, te obveze višeg reda tumačene su na dva osnovna načina: kao obveze prema Bogu, te u okviru učenja o prirodnom zakonu ili prirodnim pravima (Marty, 1998: 150–151; Madden, 1973: 435–437). Prvi izvor opravdanja razvija se u okviru kršćanstva i zasniva se na učenju o »višem (Božjem) zakonu«, po kojem građanske (pozitivne) zakone i naredbe svjetovnih vlasti istinski kršćanin ne smije slijediti ukoliko se one kose s Božjim zakonom. Najčešće je bila riječ o kršenju onog dijela Božjeg zakona koji kazuje da su svi ljudi suštinski ravnopravna djeca Božja. Ova se argumentacija može naći kod Augustina, Tome Akvinskog i drugih, a dosljedno je razvijaju pojedine protestantske struje, kao što su transcendentalisti i trinitaristi (Madden, 1973: 436). Učenje o prirodnim pravima kazuje da svaki čovjek, bez obzira na svoj položaj u društvu, ima određena prava koja mu

vlast ne može oduzeti; drugim riječima, ta su prava, kako to kaže američka Deklaracija o nezavisnosti, »neotuđiva«. Ista ideja oličena je i u francuskoj Deklaraciji o pravima čovjeka i građanina. Izvorni teološki elementi prisutni u učenju o prirodnim pravima postupno blijede, u procesu kojim se ovo učenje razvija u pravcu danas dominantne teorije o ljudskim pravima (usp. Univerzalna deklaracija o ljudskim pravima iz 1948.), tako da pojam ljudskih prava postaje neka vrsta neophodnog korelata pojma građanske neposlušnosti. Treba, međutim, naglasiti da prvobitne osnove legitimiranja građanske neposlušnosti nisu ovu odvajale od neposlušnosti na osnovi savjesti, na čemu će insistirati politička teorija druge polovice XX. stoljeća.

Argumentacija u prilog nadređenosti »višeg zakona« – kakogod da se ovaj shvaća – dakle procjenjivanje ljudskih postupaka po tome koliko su oni suglasni sa stanovitim apsolutnim moralnim zakonom, koji prethodi društvu i prevladava ljude kao konkretna društvena bića, seže duboko u povijest zapadne misli: od antičke Grčke i Rima (npr. Ciceron), preko kršćanskih bogoslova, pa do filozofa ranog novovjekovlja (Grotius, Locke). Kao praprimjeri odupiranja naredbama državne vlasti na osnovi savjesti ponekad se navode slučajevi iz povijesnog i književnog nasljeđa antike i kršćanstva: tako se Sofoklova Antigona oglušila o kraljevu zabranu da sahrani brata, Atenjanke u *Lizistrati*, protivći se ratnoj politici države, dižu nenasilnu bunu protiv svojih muškaraca i zauzimaju Akropolu i riznicu; Kriton nagovara Sokrata da pobjegne iz tamnice i izbjegne zakonitu, ali nepravednu smrtnu kaznu; dvije babice Židovke u misirskom ropstvu izigravaju faraonovu naredbu da svu mušku židovsku djecu ubiju na samom rođenju (Izlazak 1:15–17); Isus iz crkve istjeruje legalne trgovce i prevrće stolove mjenjačima novca; prvi kršćani svjesno prihvaćaju mučeništvo u rukama rimskih vlasti zarad svoje vjere.

Građanska neposlušnost u užem smislu riječi, međutim, nastaje tek s ustanovljavanjem demokratskih ustavnih država u novome vijeku. Na svojim počecima, građanska neposlušnost u modernom značenju termina još je uvijek bila tijesno vezana uz religijski kontekst: bila je usmjerena protiv vjerske diskriminacije, a ne protiv nepravde i loše politike u svjetovnom smislu, kako će se pojam kasnije razviti. Prvi slučajevi zabilježeni su u američkim kolonijama u XVII. stoljeću (Molnar, 2002: 231–233) i vezani su za kvekere, radikalnu protestantsku sektu koja je ispovijedala ekstremni pacifizam (»Ne odupiri se zlu«), ali je istovremeno dopuštala nenasilno suprotstavljanje zlu. Kvekeri su zbog svoje vjere bili izloženi diskriminaciji i izopćavanju, što je dovelo do nenasilnog otpora, u obliku protestnih marševa, pisanja peticija namjesničkoj i središnjoj kolonijalnoj vlasti, raznih vidova nepoštovanja represivnih mjera itd. Ovi prvi slučajevi odupiranja diskriminatornim naređenjima vlasti legitimirali su se kršćanskom idejom o jednakosti svih ljudi kao Božjih stvorenja.

Najznačajniji utemeljitelj građanske neposlušnosti u njezinu današnjem značenju, kako u teorijskom tako i u praktičnom pogledu, bio je Henry David Thoreau, američki mislilac kršćanskog (transcendentalističkog) nadahnuća i anarhističkog političkog opredjeljenja. Iako sam Thoreau nije upotrijebio sintagmu »građanska neposlušnost«, njegovo ključno djelo – ogleđ objavljen 1849. pod naslovom *Otpor građanskoj vladi* – u kasnijim je izdanjima (počevši od 1866.) preimenovano u *Građanska neposlušnost* (Thoreau, 1981). Thoreau je odbijao platiti porez državi u znak protesta protiv ropstva i nepravednog, imperijalističkog rata SAD protiv Meksika. Zbog tog je čina dopao zatvora; njegova refleksija o zatvorskom iskustvu i razlozima iz kojih je svoj čin smatrao opravdanim – štoviše, imperativnim –

oblikovana je u prvu elaboriranu obranu prava na građansku neposlušnost u suvremenom značenju termina. Thoreau nudi svojevrsnu prirodnu pravnopravnu argumentaciju, po kojoj je pojedinčeva savjest nadređena pozitivnim zakonima, pa i samome ustavu:

»Trebamo prvo biti ljudi, pa tek onda podanici. Poželjnije je njegovati poštovanje pravde nego zakona.« (Thoreau, 1981: 303)

To je zato što su i ustav i zakoni rezultat većinskog odlučivanja, a većina je sklona predrasudama, zabludama, manipulaciji i zanemarivanju pravednosti. Jasno, Thoreauovo izvođenje nije primjereno uvjetima tiranije već demokratske ustavne države, na koju on gleda »ne kao na potpuno slijepu, već djelimično ljudsku silu«, u kojoj su milijuni ljudi međusobno povezani i zavisni, što upravo i pruža osnovu za odupiranje zakonima koji se kose s Tvorčevim nalogima. Thoreau osporava automatsku valjanost – a time i obvezujući karakter – odluka koje su donesene po demokratskoj proceduri; većinsko mišljenje ne znači i ispravno mišljenje (»Svaki čovjek koji je više u pravu od svog susjeda već je većina od jednog glasa«, Thoreau 1981: 311). Intelktualno i moralno superiorna manjina, odnosno elita, dužna je suprotstavljati se nepravednim zakonima i politici:

»Pod vladom koja nepravedno uhiti makar jednog čovjeka, za pravednog je čovjeka jedino mjesto – također zatvor. (...) [On treba biti] na tom izdvojenom, ali slobodnijem i časnijem mjestu, gdje država stavlja one koji nisu s njom, nego *protiv* nje – u jedinjoj kući u robovlasničkoj državi u kojoj slobodan čovjek može živjeti časno.« (Thoreau, 1981: 312)

Na taj način elita vrši pritisak na vlast, te većinu na kojoj se ova zasniva, da izmijeni svoju nepravednu politiku. Takvo odupiranje nije samo opravdano; ono je dužnost moralnog čovjeka u slučajevima kada nepravde nisu tek incidentni rezultati funkcioniranja države već su ugrađene u same njezine osnove, kao što je slučaj s ustanovom ropstva:

»Ako je nepravda dio nužnog škripanja vladine mašinerije, pustite je – neka radi... ali ako je priroda nepravde takva da traži od vas da činite nepravdu drugome, onda, kažem, prekršite zakon. Posvetite život zaustavljanju mašine.« (Thoreau, 1981: 312)

Prigovor da nepoštovanjem naloga države čovjek sebe lišava zaštite koju mu država pruža, Thoreau otklanja pozivanjem na radikalno anarhistički individualizam (»Ne volim ni da pomislim da ću se ikad oslanjati na zaštitu države«, Thoreau, 1981: 320), koji neće biti prihvatljiv za sve kasnije teoretičare i praktičare građanske neposlušnosti.

U isto vrijeme i u istom društvu, dakle u SAD prije Građanskog rata, građansku neposlušnost upražnjava širok pokret protivljenja ropstvu. Iako je na američkom Sjeveru, za razliku od Juga, ropstvo bilo ukinuto, na snazi je bio Zakon o odbjeglih robovima, koji je obvezivao svakog građanina da prijavi roba-bjegunca za kojeg sazna, i da pomogne vlasti u njegovu hvatanju i vraćanju vlasniku. Sjevernjački abolicionisti krše ovaj zakon, uspostavivši tzv. »podzemnu željeznicu« – tajnu suradničku mrežu koja je robovima pomagala da se domognu slobode.¹

Figura koja vjerojatno najživlje oličava ideju građanske neposlušnosti jest Mahatma Gandhi (Mohandas Karamchand Gandhi). Još kao advokat u Južnoj Africi, na prijelazu iz XIX. u XX. stoljeće, Gandhi proučava literaturu o građanskoj neposlušnosti i razmišlja o praktičnoj primjenjivosti tih ideja u apartheid-društvu u kojemu je živio. Posebno su ga nadahnule Tolstojeve religiozne rasprave, u kojima se izlaže osobena, radikalno pacifis-

tička vizija kršćanstva,² te Thoreauova djela. Neposredan povod za prvu protestnu akciju bilo je donošenje jedne uredbe (1906.) koja je od stanovnika Južne Afrike azijskog porijekla zahtijevala da ostave svoje otiske prstiju u policiji. Gandhi osmišljava i predvodi akciju bojkotiranja tog propisa, zbog čega su i on sam i njegovi sljedbenici uhićeni. Sukob je razriješila središnja britanska vlast, koja je 1914. revidirala propis (Molnar, 2002: 242-243). Povratkom u Indiju, krajem drugog desetljeća XX. stoljeća, Gandhi postaje politički aktivan i nastavlja s izradom koncepcije koja će spojiti zapadno i istočno nasljeđe (europsko kršćanstvo i prirodNOPravne teorije s hinduizmom i budizmom) u jedinstvenu koncepciju koja se vezuje uz njegovo ime. Ta se koncepcija temelji na pojmu *satyagraha*, koji znači »snaga ljubavi i istine«, odnosno nenasilja. Otpor nepravdi ne smije se zasnivati na mržnji i nanošenju bola drugome već se mora provoditi strogo nenasilnim sredstvima koja podrazumijevaju prethodan »rad na sebi«: strpljenje, samosvladavanje, čak i mučeništvo, samožrtvovanje i svjesno prihvaćenu patnju. Gandhi ovu koncepciju ne razvija samo kao teoriju već je namjenjuje praktičnoj borbi za neovisnost Indije od engleske kolonijalne vlasti. Već 1922., on pokreće program nenasilne nesuradnje s britanskom vlašću, kojim se bojkotiraju kako državne tako i ekonomske i društvene ustanove kojima rukovode Britanci: sudovi, uprave, škole, bolnice, tvornice. Gandhijeve ideje stječu široku popularnost i pokret bojkota se omasovljava, zahvaćajući sve veći broj Indijaca koji se oslobađaju straha od kolonijalnog gospodara i svjesno krše zakon, spremno iščekujući zakonske sankcije. Gandhi je vodio široke kampanje građanske neposlušnosti (pasivne nesuradnje) u još dva vala – početkom tridesetih i početkom II. svjetskog rata. Najmasovnija i najupečatljivija akcija odigrala se 1930. godine i bila je usmjerena protiv Zakona o soli, kojim je kolonijalna vlast sebi jamčila monopol na promet ovom namirnicom. Gandhi je poveo mirni masovni marš, dug više stotina kilometara, koji je trajao preko tri sedmice. Gandhijevo predvodništvo i njegova osobna karizma neprocjenjivo su doprinijeli konačnom stjecanju nezavisnosti Indije, 1947./1949. godine.

Sljedeći najpoznatiji primjer široke kampanje građanske neposlušnosti vezan je uz Pokret za građanska prava američkih crnaca i njegova vođu Martina Luthera Kinga. Poslije prvih akcija protiv zakonske diskriminacije crnaca kasnih četrdesetih godina, 1954. započinje prava kampanja, koja ubrzo dospijeva u žižu javnosti. Prijelomni događaj desio se 1955. u gradu Montgomeryju u južnoj državi Alabami, kada je jedna crnkinja odbila svoje mjesto u autobusu ustupiti bijelcu, kako su nalagali tada važeći propisi o rasnoj segregaciji na javnim mjestima. Crnački aktivisti organiziraju bojkot gradskog prijevoza, a Kinga biraju za vođu. Tijekom narednih godina, Pokret primjenjuje sve širu lepezu nenasilnih tehnika protesta – odbijanje poštovanja segregacijskih propisa, proteste »sjedanjem« (*sit-in*), masovne marševe i demonstracije, te pokretanje sudskih postupaka. Povijesni je bio Marš na Washington 1963., na kojem je sudjelovalo 200.000 ljudi.

1

Sasvim usporedivu praksu nalazimo u europskim zemljama pod nacističkom okupacijom tijekom II. svjetskog rata, kada građani uspostavljaju mreže pomoći Židovima da umaknu smrti na koju su je osuđivali važeći okupacijski propisi.

2

Pet načela Tolstojeva vjerskog učenja bila su: ne padaj u gnjev, ne predaj se požudi, nemoj davati zakletve, ne odupiri se zlu i voli svoje neprijatelje. Neodupiranje zlu ne znači prihvaćanje zla, nego samo to da se protiv zla ne smijemo boriti lošim sredstvima, posebno ne nasiljem.

King, koji je bio baptistički svećenik, poslije preuzimanja vodstva nad Pokretom intenzivno radi na očuvanju njegova nenasilnog karaktera, u čemu se mora boriti i s jakim militantnim strujama u samom crnačkom pokretu. King intenzivno proučava Gandhijeve spise i indijsko iskustvo uopće, te američku političku povijest i političku teoriju. Bilo mu je stalo do toga da akcije Pokreta utemelji u američkoj tradiciji i pokaže da one ne predstavljaju njezino iznevjeravanje već dovršavanje povijesnog hoda ostvarivanja upravo onih vrhovnih vrijednosti što ih oličava Ustav SAD i koje tvore temelj cjelokupnog američkog projekta.³ Proklamirana jednakost svih ljudi i popis »neotuđivih prava«, pokazivao je King, uskraćeni su bitnom segmentu američkog građanstva: iako je ropstvo ukinuto, niz zakonskih i podzakonskih propisa, od kojih su mnogi bili u ingerenciji saveznih država, djelotvorno su ograničavali prava građana SAD crne boje kože i pretvarali ih u građane drugoga reda. Cilj, ukratko, nije srušiti politički i pravni poredak SAD, nego apelirati na izvorna načela ustava (jednakost, sloboda i dostojanstvo). Protest je usmjeren protiv pojedinačnih pravnih akata i prakse aparata vlasti koji su protuustavni, a pojedinačnim činovima neposlušnosti skreće se pozornost javnosti, pridobijaju nove pristalice – kako među crncima, tako i među bijelcima – i tako se postiže dodatni pritisak na Kongres i Vrhovni sud SAD, koji su jedini mogli pokrenuti postupak izmjene zakona.⁴ Uspjeh ove strategije oličen je u nekoliko ključnih presuda Vrhovnog suda: Zakonu o građanskim pravima (1964.) i Zakonu o pravu glasa (1965.). Za stjecanje široke podrške bila je presudna Kingova odluka da, u ime budućeg pomirenja crnog i bijelog dijela američkog naroda, odstane od nasilnih konfrontacija.⁵ Dosljednim nenasiljem, otvorenošću za pregovore i spremnošću na osobnu žrtvu, King je uspio sukob između Pokreta i aparata vlasti izdignuti iz sfere dnevne politike ili pukog kršenja zakona, i prikazati ga kao duboko moralan sukob između pravde i nepravde, između dobra i zla (Marty, 1998: 152).

Tim svojim odlikama, crnačka borba pod vodstvom Kinga predstavlja najčistiji povijesni primjer građanske neposlušnosti u užem smislu riječi. No, iako je ta borba donijela neprocjenjive emancipatorske plodove za američke crnce i napredovanje demokracije za američko društvo u cjelini, tegobnost Kingova opredjeljenja za nenasilje tragično je otjelovljena u njegovu ubojstvu 1968. godine. Tijekom šezdesetih i sedamdesetih godina, njegovi protivnici u okrilju crnačkog pokreta kanaliziraju borbu za rasnu jednakost u pravcu rastuće militantnosti i upotrebe nasilja.

Poslije II. svjetskog rata, za građanskom neposlušnošću posezali su mnogi antiratni pokreti. Već krajem četrdesetih godina, britanski pacifisti primjenjuju Gandhijevu taktiku nenasilnog otpora, organizirajući 1952. prvi protest sjedenjem ispred britanskog Ministarstva obrane, koji su nazvali »Operacijom Gandhi« (Molnar, 2002: 154–155). Pacifističke borbe su tijekom narednih godina radikalizirane: Komitet za direktnu akciju i Kampanja za nuklearno razoružanje pod vodstvom Bertranda Russella, poduzimaju niz tzv. Uskršnjih marševa središtem Londona, u znak protesta protiv nuklearnog naoružanja. Te akcije izazivaju protuakciju vlasti, u vidu privođenja, uhićenja i zatvaranja, kojima je bio podvrgnut i sam Russell. Iako je ova kampanja početkom šezdesetih izgubila bitku s vladom, ukidanje opće vojne obveze u Britaniji 1961. može se smatrati i njihovim postignućem (Molnar, 2002: 256).

U drugoj polovici šezdesetih, s eskalacijom rata u Vijetnamu, žarište antiratne aktivnosti seli se u SAD, gdje se rasplamsavaju protesti protiv ame-

ričkog vojnog angažmana. Ključni događaji vezani su za braću Daniela i Phillipa Berrigana, inače katoličke svećenike: 1967. oni predvode grupu koja prosipa krv na dosjee vojnih obveznika u Baltimoreu, a 1968. otimaju dosjee iz vojnog odsjeka i javno ih spaljuju (Marty, 1998; Molnar, 2002). Braća Berrigan opravdavaju svoj čin pozivanjem na Božji zakon, te time aktualiziraju kršćanske temelje prava na prigovor savjesti.

Tijekom sedamdesetih i osamdesetih godina, u Velikoj Britaniji i, naročito, Zapadnoj Njemačkoj omasovljavaju se i uraznoličavaju protesti protiv nuklearnog naoružanja ili naoružavanja uopće, te nuklearnih elektrocentrala, s obrazloženjima koja kombiniraju starije pacifističke argumente s novijom argumentacijom vezanom za opasnosti od narušavanja prirodne okoline i nesagledivih posljedica do kojih može dovesti upotreba nuklearne energije.

Građanska je neposlušnost karakteristika i studentskih protesta koji su usmjereni na autoritarnu i hijerarhijsku strukturu zapadnih sveučilišta, te kojima studenti traže da se dominantna potrošačka, otuđena kultura konkurencije i postignuća zamijeni kontrakulturom tolerancije, ljubavi i bratstva među ljudima. Ovaj pokret kulminira 1968. i potom opada, a njegova se energija ulijeva u pacifističke i antinuklearne pokrete narednih desetljeća.

Koncepcija J. Rawlsa i J. Habermasa

Teorijski razvoj i politička praksa koja je, kao što smo vidjeli, tijekom XX. stoljeća obilovala slučajevima primjene građanske neposlušnosti kao sredstva političke borbe, potaknuli su formuliranje dviju teorija građanske neposlušnosti koje, kao najrazrađenije i logički najdosljednije, dominiraju suvremenom političkom teorijom. Riječ je o koncepcijama Jürgena Habermasa i Johna Rawlsa, koje se, zbog niza temeljnih sličnosti, često označavaju zajedničkim imenom (»rawlsovsko-habermasovska koncepcija«). Njihova polazna zajednička odlika jest to što obje predstavljaju *pozitivne* teorije građanske neposlušnosti, odnosno teorije kojima se ova praksa, nasuprot konzervativnim kritičarima (»autoritarnim legalistima«, kako ih na-

3

U svom čuvenom govoru »Imam jedan san«, održanom u podnožju Lincolnova spomenika na početku Marša na Washington, King kaže: »Kada su arhitekti naše republike ispisali veličanstvene riječi Ustava i Deklaracije o nezavisnosti, oni su potpisali obećanje koje baštini svaki Amerikanac. To je obećanje da će se svakom čovjeku jamčiti neotuđiva prava na život, slobodu i traganje za srećom... Imam jedan san. Taj je san duboko ukorijenjen u američki san. Sanjam da će se jednoga dana ovaj narod uzdići i sprovesti u djelo istinsko značenje svog *Vjerujem*: 'Smatramo da su ove istine same po sebi očigledne: da su svi ljudi stvoreni jednaki'.« (King, 1968a)

4

Odgovarajući svojim kritičarima među svećenicima, u »Pismu iz birminghamskog zatvora«, King brani ideju direktne akcije i skreće pozornost na jedan važan razlog, iz kojega dramatičan protest može biti neophodan: »Nenasilnom direktnom akcijom ide se za tim da se izazove kriza i stvori takva nape-

tost da zajednica, koja je konstantno odbijala pregovarati, bude prinudena suočiti se s problemima. Ovom metodom ide se za takvom dramtizacijom problema, da se oni više ne mogu ignorirati... Nažalost, povijesna je činjenica da se povlaštene grupacije rijetko dobrovoljno odriču svojih povlastica... Mi znamo na osnovi bolnog iskustva da ugnjetač nikad ne daje dobrovoljno slobodu; ugnjeteni se moraju za nju angažirati.« (King, 1968: 66-67)

5

»U nastojanju da steknemo pravo koje nam pripada, ne smijemo skriviti loša djela. Nemojmo svoju žeđ za slobodom zadovoljavati tako što ćemo piti iz čaše gorčine i mržnje... Sanjam da će jednog dana... sinovi nekadašnjih robova i sinovi nekadašnjih robovlasnika moći sjesti zajedno za stol bratstva... Sanjam da će moje četvoro djece jednoga dana živjeti u zemlji u kojoj ih neće prosuđivati po boji njihove kože, već po njihovu karakteru.« (King, 1968a)

ziva Habermas), nastoji obraniti i opravdati. Stoga se ova dvojica autora trude precizno formulirati uvjete i osnove za opravdanje građanske neposlušnosti. Nadalje, za obojicu građanska neposlušnost ima značajnu ulogu stabilizirajućeg i korektivnog čimbenika dobro uređenog društva, koji unapređuje kvalitetu političkog poretka (Podunavac, 1998: 169–174). Ujedno, ove teorije prvi put jasno izvode razgraničenje između građanske neposlušnosti i protesta iz razloga savjesti.

Evo preliminarnog popisa odlika koje, po ovoj dvojnoj koncepciji, građanska neposlušnost mora imati da bi zasluživala to ime:

- 1) Suvremena demokratska ustavna država predstavlja jedini mogući kontekst, odnosno građanska neposlušnost ne može se javiti u drukčijim tipovima političkog poretka.
- 2) Ne smije se rukovoditi privatnim motivima, kako u smislu interesa tako i u smislu privatnih ideoloških, vjerskih ili moralnih doktrina, već načelima što ih dijeli većina i koja su, po pretpostavci, utjelovljena u pravno-političkom ustrojstvu zajednice. Na taj se način povlači granična crta prema prigovoru savjesti, u kojemu pojedinac kao pojedinac nastoji izbjeći primjenu zakona na sebe samog (npr. odbijanje vojne službe na osnovi vjerskog opredjeljenja), a ne nužno i da promijeni taj zakon niti da djeluje na većinu u društvu.
- 3) Striktna nenasilnost.
- 4) Javnost: upućuje se simbolička poruka većini, kojoj se želi skrenuti pozornost i koja se pokušava ubijediti u nelegitimnost i nepravednost dotičnog zakona ili politike; većina se tako poziva da aktivira svoje sposobnosti rasuđivanja i osjećanje za pravdu i revidira donesenu odluku.
- 5) Najčešće je posrijedi indirektna građanska neposlušnost.
- 6) Poštovanje pravnog poretka u cjelini, umjesto rušenje (s tim u vezi i prihvaćanje posljedica čina, tj. sankcija).
- 7) Poteže se samo u slučaju ozbiljnih prekršaja temeljnih načela političkog poretka: taj je uvjet uveden kao protuteža proturječnosti ugrađenoj u sam pojam građanske neposlušnosti u demokratskoj ustavnoj državi – da se ona može tumačiti kao pravo pojedinih građana da odbace već usvojena »pravila igre«, onda kada njima osobno ne odgovaraju; Rawls i Habermas naglašuju da je ona »krajnje sredstvo«, koje se smije primjenjivati vrlo oprezno.
- 8) Moraju prethodno biti iscrpljene sve institucionalne mogućnosti djelovanja na proces odlučivanja (kroz stranke, parlament, druge državne organe, lobiranje itd.): one su pokušane, ali nisu donijele ploda. Tek tada se smije pribjeći građanskoj neposlušnosti.

Prema Habermasu (1989: 56), građanska se neposlušnost odnosi na »ona djela koja su po svom obliku ilegalna, iako se razvijaju u okviru pozivanja na zajednički priznate osnove legitimiteta našeg demokratsko-državno-pravnog poretka«. Cilj je pozvati na ponovnu raspravu i ponovno oblikovanje volje o nekoj važećoj normi ili o pravosnažno odlučenoj politici, dakle na reviziju nekog mišljenja većine. Takvo političko postupanje moguće je samo u demokratskoj pravnoj državi, zato što je tom tipu poretka potrebno moralno opravdavanje. Drugim riječima, takva država postavlja zahtjeve za vlastitim legitimitetom vrlo visoko, očekujući od građana da pravni poredak priznaju ne iz straha od kazne već iz vlastite pobude: »vjernost zakonu treba proizlaziti iz shvaćenog i otuda dobrovoljno priznatog normativnog zahtjeva za pravednošću koji svaki pravni poredak veliča«

(Habermas, 1989: 57). Stoga se u takvom poretku od građana ne može zahtijevati bezuvjetna, već samo kvalificirana pokornost pravu – u onoj mjeri u kojoj se pravne norme zasnivaju na principima koji su vrijedni priznanja, čime se ono što je legalno može priznati i kao legitimno. Time se otvara mogućnost da se nelegitimni elementi legalnosti odbace. Budući da se »sama ideja pravne države drži za promišljanje napetog odnosa između ova dva uzajamno povezana momenta [legaliteta i legitimiteta]« (Habermas, 1989: 58), građanska se neposlušnost smješta upravo u središte tog neizvjesnog međuodnosa, signalizirajući činjenicu »da demokratska pravna država sa svojim legitimacijskim ustavnim principima prelazi preko svih oblika svog pozitivno-pravnog utjelovljenja« (Habermas, 1989: 61). Na taj način građanska neposlušnost, umjesto problematičnog i eventualno marginalnog »dodatka« političkom životu u suvremenoj državi, dobiva ulogu neophodnog normalizirajućeg sastavnog dijela zrele političke kulture.

Pošto je na ponovno promišljanje pojma građanske neposlušnosti neposredno potaknut akcijama koje su u Zapadnoj Njemačkoj tijekom osamdesetih godina pokretali tzv. novi društveni pokreti (naročito antinuklearni i ekološki), Habermas uvodi novi moment koji dodatno opravdava pribjegavanje građanskoj neposlušnosti kao sredstvu političke borbe u suvremenosti. Stvar je, naime, u tome da su pitanja oko kojih se ovi pokreti mobiliziraju toliko važna, a odluke o njima nose toliko krupne i često nepovratne posljedice, da za njihovo reguliranje više nije dovoljno oslanjati se na uhdane mehanizme većinskog odlučivanja. Instaliranje nuklearnih raketa ili izgradnja nuklearnih centrala, recimo, pogadaju same egzistencijalne šanse svih građana zemlje, a odluke o njima donesene su u standardnoj parlamentarnoj proceduri, u uvjetima nedovoljne informiranosti⁶ i nepotpune transparentnosti. Pošto se tehnološki razvoj, koji suštinski mijenja prirodu pitanja i rizika o kojima politička zajednica mora odlučivati, sudara s ograničenjima ustaljenog političkog sistema koji više ne odgovara novoj situaciji, građanska neposlušnost zainteresiranih i svjesnih manjinskih grupa potpuno je opravdana u svom nastojanju da ospori legitimnost odluka donijetih na »stari« način.

Rawls razvija shvaćanje građanske neposlušnosti u sklopu svoje opće »teorije pravednosti« (Rawls, 1998) i definira je kao »javni nenasilni, mada svjesno politički čin suprotan zakonu«,⁷ koji se obično izvodi s ciljem izazivanja promjene u zakonu ili politikama vlasti. Djelujući na ovaj način, oslovljava se osjećaj za pravdu većine u zajednici i objavljuje se da, prema nečijem promišljenom shvaćanju, »nisu poštovani principi društvene suradnje među slobodnim i jednakim ljudima«. Ova opća definicija dopunjena je elementima koji su gore već iznijeti kao zajednička svojstva Rawls-Habermasove koncepcije: 1) ne mora se kršiti onaj zakon protiv kojeg se

6

Aspekt informiranja bitan je i izvan ekološke tematike: budući da se, u suvremenom društvu, mediji nalaze u rukama malog broja kompanija, koja u svojoj uređivačkoj politici slijede vlastite interese, građanska neposlušnost može biti značajno »sredstvo alternativnog informiranja javnosti o svim spornim pitanjima« (Molnar, 2002: 318).

7

Treba reći da postojeći srpski prijevod Rawls-ove knjige *A Theory of Justice*, odakle je citat

preuzet, sadrži na ovom mjestu jednu nepreciznost, koja nije bez posljedica po smisao. Izvornik, naime, glasi: »... a public, nonviolent, conscientious yet political act...«, što točno znači: »javni, nenasilni, na savjesti zasnovan, pa ipak politički čin«. Usporedno naglašavanje »savjesti« i »političnosti«, uz implicitno podrazumijevanje opreke između njih, značajno je zbog Rawlsova razgraničenja građanske neposlušnosti, u užem smislu, od prigovora savjesti.

protestira; 2) u pitanju je *politički* akt i u tom smislu da se usmjerava i opravdava političkim principima, tj. principima pravednosti koji uređuju ustav i ustanove, dakle ne poziva se na principe osobnog morala ili na vjerske doktrine (iako se ovi mogu poklopiti s njima), niti se može zasnivati na grupnom ili sebičnom interesu; »umjesto toga, poziva se na zajednički prihvaćeno shvaćanje pravednosti koje leži u osnovi političkog poretka«; 3) taj je čin *javan* ne samo u tom smislu da se obraća javnim principima nego se i vrši u javnosti, uz blagovremenu najavu; građanska je neposlušnost poruka koja se upućuje javnom forumu, te zahtjev koji se njome postavlja treba racionalno uobličiti i poruku iskazati u jasnoj i razumljivoj formi; 4) *nenasilnost*: akteri nastoje izbjeći nasilje, posebno protiv pojedinaca.

Kao što Habermas smješta građansku neposlušnost u demokratsku pravnu državu, tako i Rawls njezin nužan kontekstualni uvjet naziva »društvom bliskim pravednom«, odnosno društvom u kojem su principi pravednosti u većem dijelu javno prihvaćeni kao temeljni uvjeti dobrovoljne suradnje među slobodnim i jednakim osobama. To je neophodno da bi se javnosti (većini) uopće mogao uputiti poziv da iznova promisli o nekom zakonu ili odluci:

»Stupanjem u građansku neposlušnost čovjek namjerava, dakle, pozvati se na osjećaj za pravednost većine i uputiti blagovremeno upozorenje da su po njegovu iskrenom i promišljenom uvjerenju uvjeti slobodne suradnje prekršeni. Mi pozivamo druge da ponovo razmisle, da stave sebe u naš položaj i da priznaju kako ne mogu očekivati od nas da beskonačno prihvaćamo uvjete koje nam oni nameću.« (Rawls, 1998: 347)

Rawls izdvaja tri vrste uvjeta koje građanska neposlušnost mora zadovoljiti da bi bila opravdana:

- 1) Predmet: njome treba reagirati samo na »slučajeve suštinskih i jasnih nepravdi, poželjno je onih koje priječe put uklanjanju drugih nepravdi«, naročito na slučajeve ozbiljnog kršenja prvog principa pravednosti (jednake slobode) i na upadljive prekršaje drugog principa (nepriprane jednakosti mogućnosti).
- 2) »Krajnje sredstvo«: potrebno je da se prethodno iscrpe legalna sredstva i da se ona pokažu kao jalova (npr. zbog ravnodušnosti političkih stranaka i parlamenta, neuspjeha zakonitih demonstracija, itd.): »pošto je građanska neposlušnost posljednje sredstvo, moramo biti sigurni da je ono nužno«.
- 3) Granica: ne ići tako daleko da se prouzroči slom ustavnog poretka, jer bi to dovelo do posljedica loših za sve.

Za razliku od mnogih, Rawls jasno razdvaja građansku neposlušnost od prigovora savjesti. Ovaj drugi 1) nema oblik poruke kojim se poziva na osjećanje za pravednost većine: iako nije tajan, nije ni javan u onom prvom smislu u kojem se građanska neposlušnost obraća javnosti (prigovarač savjesti možda i ne očekuje da će svojim činom promijeniti zakon ili politiku – jedino želi osobno izbjeći njihovu primjenu); i 2) ne mora se zasnivati na političkim principima, nego može i na vjerskim ili drugim uvjerenjima, dakle načelima koja odstupaju od ustavnog poretka.

S Rawls-Habermasovom koncepcijom u osnovi se slaže i način na koji građansku neposlušnost postavlja Jean Cohen i Andrew Arato (1992.), u sklopu svoje opće teorije civilnog društva u suvremenom političkom poretku. Svojom »radnom definicijom« građanske neposlušnosti oni je određuju kao

»... nezakonite činove, najčešće kolektivnih aktera, koji su po karakteru javni, načelni i simbolički, uključuju prvenstveno nenasilna sredstva protesta i apeliraju na sposobnost rasuđivanja i osjećanje za pravednost stanovništva. Cilj (...) je uvjeriti javno mnijenje u civilnom i političkom (ili ekonomskom) društvu da je neki konkretni zakon ili politika nelegitiman i da ga treba promijeniti... Građanska neposlušnost je, dakle, sredstvo reafirmiranja spone između civilnog i političkog društva (ili civilnog i ekonomskog), ukoliko su propali legalni pokušaji da civilno društvo izvrši utjecaj na ova druga dva društva, i ukoliko su ostale mogućnosti iscrpljene.«

Slično Habermasu, Cohen i Arato ne zadržavaju se samo na tome da priznaju opravdanost građanske neposlušnosti u nekim, strogo određenim uvjetima, nego joj dodjeljuju i bitnu dinamizirajuću ulogu u suvremenom društvu. Građanska neposlušnost, kažu oni, »država u životu utopijski horizont demokratskog i pravednog civilnog društva« – i to iz dva razloga: a) zato što pretpostavlja bar djelomičnu institucionalizaciju prava i demokracije, tj. pravo na postojanje i samoobranu civilnog društva, te demokratsku legitimaciju poretka (osjetljivost na zahtjeve građana, omogućavanje građanima da sudjeluju u politici); i b) zato što je »u potpunosti demokratsko i pravično društvo utopija u klasičnom smislu riječi: ono se nikad ne može u potpunosti ostvariti ili dovršiti, ali djeluje kao regulativni ideal koji nadahnjuje političke projekte«. Činovi građanske neposlušnosti primjer su »samoograničujućeg radikalizma« *par excellence*: oni pokreću proces učenja, kojim se proširuje opseg legitimne aktivnosti građana, te domašaj i oblici sudjelovanja koji su na raspolaganju građanima u zreloj političkoj kulturi. Povijesno gledano, upravo je građanska neposlušnost bila »motor za stvaranje i širenje i prava i demokratizacije«; i štrajkovi, i demonstracije, i bojkoti nekoć su bili protuzakoniti, a danas su normalna sastavnica političkog života.

Različita shvaćanja »moralnih osnova demokracije«, pa time i opravdanja za građansku neposlušnost, koja Cohen i Arato pronalaze kod dvije glavne skupine teoretičara, *liberala* i *demokrata*, mogu nam pomoći precizirati i stanovite razlike između Rawlsa i Habermasa, uprkos sličnostima koje su uvjetovale njihovo spajanje u »dvojni konceptiju«. Naime, liberali (Rawls, Dworkin), tu osnovu lociraju u načelo prava, a građansku neposlušnost promatraju u okviru potencijalnog sukoba između odluka legitimno uspostavljene demokratske vlasti i načela individualnih prava ili autonomije. Građanska neposlušnost u tom slučaju povlači granicu između civilnog društva i države – crtu u kojoj zakonodavstvo mora stati kako ne bi prekršilo osnovna prava i tako prekoračilo svoju legitimnu domenu. Drugim riječima, uloga građanske neposlušnosti jest čuvati individualna prava naspram demokratske političke zajednice. Između dvojice glavnih predstavnika liberalnog opravdanja postoje nijanse u tumačenju. Za Rawlsa, građanska je neposlušnost u osnovi defanzivan potez onih čija su prava ugrožena, pri čemu opravdani razlozi postoje samo ako je prekršeno neko od dva načela pravednosti. To znači da Rawls ne priznaje kao legitiman razlog za građansku neposlušnost, recimo, pitanje da li vlast pogrešno tumači narodnu volju ili neadekvatno predstavlja javno mnijenje, da li javnost poklanja dovoljnu pozornost nekim relevantnim pitanjima i slično. Također, samo shvaćanje pravednosti u ustavnoj je demokraciji utvrđeno i ne podliježe ponovnom razmatranju kroz akte građanske neposlušnosti (isključena su, recimo, pitanja o prirodi i sadržaju tog shvaćanja, da li treba uvesti nove vrste prava ili ih iznova protumačiti, da li treba omogućiti nove oblike sudjelovanja građana itd.). Dworkin, pak, tvrdi da zakon nije fiksiran jednom zauvijek, nego se stalno revidira i prilagođuje. Stoga građanska

neposlušnost može potaknuti ispravke i inovacije koje su neophodne da bi se očuvala legitimnost naslijeđenih zakona; testiranje zakona nije monopol sudaca, to mogu činiti i obični ljudi.⁸ Zato je građanska neposlušnost jedan od ključnih pokretača promjene i razvoja političke kulture u ustavnim demokracijama.

Demokratski teoretičari građanske neposlušnosti, sa svoje strane, izvode »moralnu osnovu demokracije« iz načela demokratskog legitimiteta, a građansku neposlušnost sagledavaju u kontekstu kvalitete demokratskih procedura, stupnja reprezentativnosti i uključivosti, te mogućnosti sudjelovanja (Cohen & Arato, 1992: 568). Oni se odbijaju odreći utopijskih normi neposrednog sudjelovanja građana u javnom životu. Ovo je shvaćanje karakteristično za autore poput Habermasa i Hannah Arendt. Tako je, prema Arendt, ključ političke prirode građanske neposlušnosti u tome što akter ne nastupa sam, nego kao dio organizirane manjine povezane zajedničkim mnijenjem koje prevladava puki skupni interes.

»Do građanske neposlušnosti dolazi kada je znatan broj građana uvjeren ili da normalni kanali promjene više ne funkcioniraju, te pritužbe neće biti saslušane ili se povodom njih ništa neće učiniti, ili pak, na drugoj strani, da je vlast počela da se mijenja i da se nalazi i istrajava na putu takvih načina djelovanja čija zakonitost i ustavnost podležu ozbiljnoj sumnji.« (Arendt, 1969: 74)

Građanska neposlušnost reljefno ističe ključno pitanje ustavnih demokracija: naime, da li su ustanove slobode dovoljno fleksibilne da prežive nasrtaj promjene bez građanskog rata ili revolucije.

Cohen i Arato, pak, smještaju svoje shvaćanje građanske neposlušnosti na točku spoja između liberalne i demokratske teorije: neophodan je naglasak i na pravima i na sudjelovanju. Smisao tog sintetičkog shvaćanja leži u tome što, budući da demokracija nikad nije dovršena – ona je proces, a ne stanje! – uvijek će biti prazninâ, bijelih mrlja, nepravdi koje se ne primjećuju ili se zataškavaju, te zakrčenih institucionalnih kanala. Zbog toga jedna, kako to Habermas kaže, »zrela politička kultura« naprosto ne može bez građanske neposlušnosti.

Slično je ovome i rješenje koje nudi Molnar (2002: 30–35), nazivajući građansku neposlušnost oblikom provođenja »konzervativne konstitutivne vlasti«.⁹ Za razliku od ustavotvorne konstitutivne vlasti, koja postavlja osnove novome poretku, te inovativne, kojom se ustav mijenja, konzervativna konstitutivna vlast čuva već uspostavljeni ustavni poredak. Njezini protagonisti nisu samo pravosudne instancije, koje brinu o ustavnosti, već i različite grupacije unutar civilnog društva koje smatraju da je u nekim slučajevima prekršen ustav. Pod uvjetom da poštuju pravni poredak kao cjelinu, te grupacije svojom aktivnošću ukazuju na raskorake između načela i prakse te time, u osnovi, »čuvaju« ustav. Prostor za opravdanu građansku neposlušnost otvara se preprekama u prohodnosti institucionalnih kanala, koje su gotovo neminovne, kao i samom prirodom utemeljenja demokratskog ustrojstva. Ovo se, naime, zasniva na »volji naroda«, koja, međutim, nije empirijska veličina jasnog sadržaja, podložna nedvosmislenoj operacionalizaciji. Naprotiv, posebne grupe u društvu pretendiraju na to da je artikuliraju i predstavljaju, te se za to međusobno bore u političkim procesima i u sferi javnosti. Pošto je demokracija lišena pozivanja na božansku objavu ili na drugi način spoznatu istinu, taj ishod uvijek ostaje neizvjestan, nestabilan i otvoren za pregovore – jednom riječju, uvijek približan.

Kritike i revizije

U novije vrijeme, iz suvremenih društvenih pokreta – ekološkog, feminističkog, protiv abortusa, neoanarhističkog/antiglobalističkog itd. – potekle su oštre kritike Rawls-Habermasove koncepcije. Ističe se da dominacija shvaćanja građanske neposlušnosti kao »oblika govora« (Welchman, 2001) osiromašuje značenje ovog pojma, sužava legitimno područje ovog vida političkog djelovanja i dovodi do usvajanja selektivne, iskrivljene slike povijesti građanske neposlušnosti kao političke prakse.¹⁰ Navedena je koncepcija, naravno, osporavana i ranije; međutim, novije su kritike često radikalnije po tonu i vidljivije nose pečat praktično-aktivističkog zaleđa svojih autora. U vezi s time, one su jednim značajnim dijelom motivirane krupnim tehnološkim promjenama koje, kako se smatra, dovode čovječanstvo u korjenito novu egzistencijalnu situaciju: perspektiva nepovratnog razaranja prirodne sredine na našoj planeti, te mogućnost uništenja ljudskog roda upotrebom oružja ogromne razorne moći, nalaže, prema ovim autorima, jednu drukčiju politiku. Iako ovaj moment, kako smo vidjeli, naglašuje i Habermas, osporavatelji otuda izvlače radikalnije konzekvence. Tako se protagonisti »nove neposlušnosti« (Molnar, 2002: 358) više ne pozivaju na pravednost već na ugroženost vlastita života (kao i života svih ljudi) kao opravdanje za činode neposlušnosti vlastima. Bez obzira na navedene kontekstualne razlike, sve kritike barataju jednim brojem istih temeljnih ideja, te ćemo ih zajedno i razmotriti.

Praktično sve karakteristike građanske neposlušnosti, kako su je odredili Rawls i Habermas, predstavljaju točke spora. Možemo ih ponovo i sumarno navesti kao niz dimenzija: nenasilnost-nasilnost; javnost-tajnost; indirektnost-direktnost; prihvaćanje-izbjegavanje sankcija; usvajanje-odbacivanje cjeline poretka (zakonskog okvira). Veliki dio ovih spornih točaka sažima se u osnovnu dilemu: da li je opravdano rezervirati naziv građanske neposlušnosti samo za one akcije koje teže promjeni pojedinog zakona/prakse, a ne i cjelokupnog postojećeg sistema?

Kada se sama suština građanske neposlušnosti vezuje za simbolički karakter čina, odnosno ono što je gore nazvano indirektnom neposlušnošću (izbor simboličke mete, koja nije i stvarna meta protesta već ima za cilj skretanje pozornosti javnosti), kažu ovi kritičari, ispušta se iz vida mnoštvo

8

»Građanin je odan zakonu, a ne gledištu bilo koje konkretne osobe o tome što je zakon. On se ne ponaša neumjesno ili nepravilno dokle god postupna na osnovi vlastita promišljenog i razložnog gledišta o tome što zakon nalaže« (Dworkin, 1971: 149). Vidjet ćemo niže, u istome duhu, Molnarovu ideju »konzervativne konstitutivne vlasti«.

9

Evo i potpunog određenja što ga nudi ovaj autor: »Građanska je neposlušnost fenomen koji se javlja kao oblik nenasilnog protesta legitimnoj vlasti u (demokratskoj) ustavnoj državi, te je iskazuje manjina građana u svojstvu predstavnika konzervativne konstitutivne vlasti.« Da bi zaslužio to ime, jedan čin mora: 1) ispunjavati dispozitiv neke zabranjujuće pravne norme; 2) imati moralno-političku a ne privatnu motivaciju; 3) biti javan;

4) imati za cilj otklanjanje nekog ozbiljnog nepravda ili skretanje pozornosti na njega; 5) biti srazmjernan svome cilju; 6) biti nenasilan (Molnar, 2002: 316).

10

Welchman (2001) pronalazi razloge za to u stanovitim situacijskim čimbenicima: naime, najznačajnije suvremene teorije građanske neposlušnosti formulirane su u okviru određenog profesionalnog konteksta (političke filozofije, posebno u sklopu razmatranja političkih dužnosti) koji je prirodno bio sklon visokoj razini apstrakcije, a njihovi su glavni protagonisti bili i pod utjecajem osobnih simpatija prema svojim studentima, koji su se kasnih šezdesetih godina, primjenom građanske neposlušnosti, borili za proširenje prava i više osobne autonomije.

oblika protesta koji vrlo *direktno* djeluju upravo na onaj zakonski propis kojem se protive. Povijesni je primjer, svakako, američka »podzemna željeznica« u XIX. stoljeću. A danas će, recimo, ekolozi pokušati spriječiti sječu neke šume – ometajući ekipe, štiteći stabla svojim tijelima, kvareći vozila itd. Pritom je njihov cilj upravo opstrukcija sprovođenja neke, inače zakonite, mjere, a ne nužno »djelovanje na većinu«: možda uopće i nemaju namjeru preobratiti većinu. Protivnici abortusa blokiraju ulaz u klinike gdje se pobačaji obavljaju, s namjerom da spriječe obavljanje pobačaja, a samo lateralno da djeluju na javnost.

Posljedica koja se ovime implicira jest i osporavanje rawlsovske ideje da se građanska neposlušnost mora obraćati »shvaćanju pravednosti« kod većine. Postavlja se, naime, pitanje – a što ako se uopće ne slažemo s njihovim shvaćanjem pravde? U blažoj formi, pitanje glasi: zašto ne bi bilo legitimno da se građanskom neposlušnošću to shvaćanje pokuša promijeniti ili proširiti (Singer, 1991)?¹¹

U navedenim primjerima neposlušnosti nailazimo i na naredni sporni element – naime, dimenziju nasilnosti/nenasilnosti. Iako su i ovi oblici nenasilni u smislu da izbjegavaju nanošenje bola ljudskim bićima, oni nisu sasvim nenasilni prema (zakonski zaštićenoj) imovini: objektima, sredstvima, opremi, postrojenjima itd. Neki teoretičari ukazuju na nemogućnost dosljednog povlačenja granične linije između nasilne i nenasilne građanske neposlušnosti: ako je, recimo, *sit-in* na nekoj pruži, u cilju sprečavanja transporta nuklearnog materijala, legitiman oblik građanske neposlušnosti, ne bi trebalo tu oznaku uskratiti ni ukoliko sudionici odluče da iščupaju šine (Morreall, 1991: 140). Isključivanjem iz definicije građanske neposlušnosti činova koji namjerno uništavaju predmete – dakle, podrazumijevaju stanovito nasilje – ne zaobilaze se samo ovi noviji oblici djelovanja, nego i bitni primjeri iz prošlosti, što ih inače baštini tradicija građanske neposlušnosti: radnički štrajkovi, antiratne akcije braće Berrigan (koji su, vidjeli smo, uništavali vojne registre, dakle važnu državnu imovinu) i slično. Osim toga, bezuvjetno nenasilje, utemeljeno u učenju o bratskoj ljubavi među ljudima, podrazumijeva jedan antropološki optimizam koji neće svima djelovati uvjerljivo. Nadalje, njime se ignorira činjenica da emocije bijesa, uvrijeđenosti i bunta mogu imati pozitivne funkcije za psihološko zdravlje pojedinaca i zajednica, ali i za samu posvećenost idealu pravednosti. Jer, apsolutna opredijeljenost za ljubav podrazumijeva jednako apsolutno praštanje, čime se krši jedno od osnovnih načela pravednosti – zahtjev da zločin bude kažnjen (usp. npr. Wiener, 1973: 439).

Sljedeći sporni element, također nagoviješten prethodnim primjerima, jest pitanje zahtijevane *javnosti* čina i *prihvatanja zakonskih sankcija*: nije razborito zamjeriti, recimo, aktivistima »podzemne željeznice«, ili antinacističkim aktivistima, što su nastojali da izbjegniju otkrivanje i umaknu kazni: umjesto da javnost bude uvjet uspješnosti njihova čina, kao što to pretpostavlja Rawls-Habermasova koncepcija, upravo je *tajnost* bila uvjet njihova uspjeha.¹²

Noviji teoretičari ekologije idu i korak dalje, osporavajući samu antropocentričnu paradigmu u kojoj se građanska neposlušnost vidi samo kao protest protiv ograničenja građanskih prava. Ta je paradigma, prema ovim kritičarima, suviše uska i nije u stanju ni imenovati niti objasniti suvremene prakse (pokret protiv abortusa, razne varijante ekologije, pokret podrške eutanaziji) koje se rukovode nekim drugim obzirima i vrijednostima, kao

što su prava životinja ili zaštita prirodne sredine. Antropocentrizam prevladavajuće koncepcije građanske neposlušnosti tako i sam postaje simptom upravo onog problema protiv kojeg se ovi novi oblici djelovanja usmjera- vaju: čovjekova imperijalnog odnosa prema ne-ljudskim sastavnicama svijeta kao potrošnom materijalu i sirovini za neograničenu eksploataciju.

I konačno, pitanje odnosa prema postojećem poretku kao cjelini. Dok Rawls-Habermasova koncepcija strogo ograničuje legitimni domašaj građanske neposlušnosti na protestiranje protiv pojedinih propisa ili politika, uz istovremeno poštovanje ustavnog poretka (»konzervativna konstitutivna vlast«), kritičari postavljaju pitanje: što je onda radio Gandhi? On bez sumnje nije imao namjeru da »očuva« niti da poboljša englesku kolonijalnu upravu: on je želio srušiti je.¹³ I mimo ovog povijesnog primjera, pitanje odnosa prema poretku bilo je i ostalo sporno u debatama oko građanske neposlušnosti. Odbacivanje ograničavanja legitimne neposlušnosti na samo neke (neustavne, nelegitimne) zakone i prakse ima dva oblika. Jedan je vezan za suvremeni ekološki pokret. On ističe da su moguće, čak vrlo vjerojatne posljedice našeg sadašnjeg ponašanja u sferi odnosa prema prirodi toliko krupne i nesagledive, te da će u toj mjeri nanijeti katastrofalnu štetu ne samo nama, koji sada živimo, nego i budućim generacijama, da se ispravno ponašanje moralnog pojedinca više ne smije ograničavati zahtjevima »apeliranja na većinu«. Tako Carterova (1998) »radikalna neposlušnost« nalaže »nenasilno protivljenje svakom elementu ekonomske i političke dinamike, koja u cjelini ugrožava prirodnu sredinu«. Radikalno protivljenje pritom nije opravdano usvajanjem nekih individualnih – znači, intersubjektivno neobvezujućih – vrijednosti, već univerzalnim nalogom odgovornosti pred budućim naraštajima. Drugi oblik radikalnog osporavanja starijeg je datuma i smješta se u kontekst radikalne političke teorije. Kao što je morala nositi se s konzervativnim kritikama, koje su prigovarale da priznavanje prava na nepoštovanje zakona vodi u anarhiju, tako se teorija građanske neposlušnosti, na drugoj strani, suočavala s radikalnim kritikama koje su joj zamjerale zbog toga što prihvaća postojeću političku strukturu i unutar nje djeluje. Tako, recimo Bleiker (2002), poput ranijih anarhista, tvrdi da građanska neposlušnost stvara samo privid radikalnog osporavanja, a ustvari učvršćuje postojeći liberalni poredak kao jedini mogući, poništavajući viziju systemske alternative. Posebno u uvjetima suvremene dominacije liberalne paradigme, kažu ovi kritičari, građanska neposlušnost, u svom rawlsovsko-habermasovskom obličju, nagrizi kognitivnu i političku spremnost da se kroz koprenu samorazumljivosti i »prirodne nužnosti« sagleda proizvoljnost i nepravедnost postojećeg poretka, kako na nacionalnoj tako i na globalnoj razini. Buran razvoj suvremenog antiglobalističkog pok-

11

Moguća pomirateljska pozicija nastoji da Rawlsovu postavku ne odbaci već učini fleksibilnijom: umjesto da se »shvaćanje pravde« razumije kao zaokruženi skup konkretnih mentalnih sadržaja, trenutnih uvjerenja i navika većine, iz Rawlsa treba preuzeti samo pojam »osjećaja za pravедnost« kao bazične ljudske spremnosti da se postupa pravédno, tj. recipročno (Sabl, 2001).

12

Na ovo će stroga koncepcija lako odgovoriti: to uopće nisu bili slučajevi građanske neposlušnosti, jer nije bio ispunjen uvjet da poli-

tički poredak bude demokratski. Kritičari, opet, uzvraćaju da tolikim sužavanjem opsega, u koji više ne može stati velik broj povijesno značajnih slučajeva, pojam građanske neposlušnosti počinje gubiti smisao. Na tu »borbu oko imena« još ćemo se vratiti u osvrtu na domaći kontekst.

13

Ako se strogi Rawls-Habermasovi uvjeti dosljedno primijene kao kriterij, jedini krupan povijesni primjer građanske neposlušnosti koji prolazi jest Kingova kampanja.

reta i njegove mnogostruke »direktne akcije« daju ovim idejama danas najpoznatiji praktični izraz.

Srbija: građanska neposlušnost?

Kao što je već više puta kazano, mnogi autori stoje na stanovištu da se građanska neposlušnost može javiti jedino u demokratskoj pravnoj državi, odnosno »okolnostima bliskim pravdi«. ¹⁴ Iz ovakvih viđenja, strogo uzetih, slijedilo bi da se nedemokratski režimi uopće ne mogu mijenjati mirnim putem, osim, eventualno, kakvim »dvorskim pučem«, dakle raskolom unutar vladajućih grupa, koji bi se okončao bez krvi. Tome, međutim, proturječi niz primjera iz političkog iskustva posljednjih desetljeća, kao što su pad šaha u Iranu ili, nama bliži, slom realnog socijalizma u Istočnoj Europi. U svim tim slučajevima, ne može se ignorirati udio masovne antirežimske mobilizacije građana, ma koliko i drugi čimbenici bili značajni za krajnji ishod. Postoji, doduše, mogućnost da se oblici narodske akcije u tim okolnostima, umjesto građanskom neposlušnošću, označe nekim drugim imenom: kao pasivni, nenasilni ili građanski otpor, prigovor savjesti, neposlušnost građana i slično. Međutim, problem time nije do kraja riješen. Primjer Srbije pod vlašću režima Slobodana Miloševića, pogotovo u drugoj polovici tog razdoblja, može nam poslužiti da jasnije sagledamo implikacije nepotpune sumjerljivosti između preciznih teorijskih razmatranja i dinamičke stvarnog života, koji stalno izmiče strogim klasifikacijama.

Historijat odupiranja Miloševićevu režimu, izuzev manje-više neefikasne stranačke i institucionalne borbe, jednim svojim važnim dijelom jest historijat različitih oblika direktne građanske akcije. Ti su oblici najčešće bili, u formalnom smislu, nelegalni: njima su se kršili različiti pozitivni zakoni i propisi, kao i uredbe i odluke organa vlasti. Već prvi masovniji izrazi nezadovoljstva režimom, u vidu demonstracija, štrajkova i *sit-ins* (1990., 1991., 1992.), ignorirali su različite zabrane »nadležnih organa« (policije, sveučilišne uprave, lokalnih vlasti itd.). Vojna mobilizacija za ratove 1991.–1995. bila je zaseban povod za činode neposlušnosti, od kojih su mnogi bili na prijelazu između prigovora savjesti i »čiste« građanske neposlušnosti. ¹⁵ Do kulminacije te faze otpora došlo je u kasnu jesen 1996., kada je režim pokušao falsificirati rezultate lokalnih izbora. Tijekom tri mjeseca, između studenog 1996. i ožujka 1997., građani i studenti svakodnevno su izlazili na ulice, blokirali promet, šetali središtima srbijanskih gradova, nenasilno se suprotstavljali policiji, lupali u lonce tijekom večernjeg dnevnika državne televizije i, uopće, primjenjivali šaroliki raspon inventivnih tehnika nepoštivanja važećih propisa (vidi: *Sociologija*, 1997). Višegodišnje sudjelovanje u izvaninstitucionalnim akcijama protiv režima presudno je utjecalo na začinjanje i napredovanje jednog procesa socijalnog učenja (Pavićević i Spasić, 2001), kojim su se građani, prvo, oslobađali straha od režima i javnog iskazivanja svog političkog stava i, drugo, kojime su savladavali organizacijske i tehničke vještine neophodne za uspješnu kolektivnu borbu.

Drugim riječima, građanske akcije bile su primarno mjesto na kojem se stvarala »politička kultura otpora« (Podunavac, 1999), taj bitni zalog jedne buduće, post-miloševićevske Srbije. U autodiskursu te kulture – u govoru kojom je ona samu sebe opisivala, određivala, perpetuirala i unapređivala – građanska neposlušnost zauzimala je značajno mjesto. To su bile godine kada je ovaj pojam, koji domaća politička povijest jedva da je poznavala,

snažno izbio u sferu javnosti i postao dio osobne i kolektivne samoidentifikacije stotina tisuća ljudi.

Građanska neposlušnost još je upečatljivije obilježila krah Miloševićeva režima. U kratkom i dramatičnom razdoblju između 24. rujna 2000., kada su održani savezni predsjednički i parlamentarni izbori koje je Milošević izgubio, i 5. listopada, kada je poraz konačno priznat, a Demokratskoj opoziciji Srbije i njezinu predsjedničkom kandidatu Koštunici omogućeno da preuzmu vlast, Srbija je bila poprište najmasovnije i najsystematičnije kampanje građanske neposlušnosti u čitavoj njezinoj povijesti. U svim gradovima Srbije održavani su (službeno zabranjeni) ulični protesti; državni su službenici otkazivali poslušnost; štrajkovi su se širili poduzećima, školama i ustanovama, da bi najznačajniji od njih izbio u rudniku uglja »Kolubara« u blizini Beograda. Radnici »Kolubare« uspjeli su se samoorganizirati u osiguravanju prekida rada jednog glomaznog i složenog sistema, skidanju dijelova sa strojeva da bi se spriječila upotreba štrajkbrehera i solidariziranju s direktno progonjenim predvodnicima. Tijekom nekoliko dana, presudnih za konačan uspjeh čitavog pothvata uklanjanja Miloševićeva režima, rudari su odoljeli svim vrstama (uglavnom potpuno legalnih) pritiska od strane odlazeće vlasti, uključujući i oružane prijetnje policije i vojske.¹⁶ U tome su im pomogle tisuće građana koji su s raznih strana dolazili u rudnik da ih podrže.

Pitanje koje se očigledno postavlja jest da li se ovim oblicima pučke političke borbe doista može uskratiti oznaka »građanske neposlušnosti«, zato što nisu bili zadovoljeni određeni teorijski zahtjevani preduvjeti za upotrebu tog pojma. Možda bi, a pošavši od terminologije koju nudi Aleksandar Molnar, trebalo razmotriti mogućnost postojanja još jednog, »srednjeg« oblika konstitutivne vlasti, osim tri što ih navodi taj autor. U takvim slučajevima, »shvaćanje pravednosti« većine građana dolazi u raskorak sa zakonom, čak i s dijelovima važećeg Ustava, koji je možda donesen na nedemokratski način. A raskorak je najširi, dakako, s ponašanjem vlastodržaca koji se ne samo oglašuju o potrebu za zakonodavnom inovacijom nego i zakone što ih su sami usvojili tretiraju kao papire bez utjecaja. Do tog raskoraka može doći i pukim protjecanjem vremena, zahvaljujući kojemu jedna vlast – koja je, eventualno, preuzela svojevremeno uzde društva sa stanovitim demokratskim legitimitetom – prestaje korespondirati sa »shvaćanjem pravednosti« što ga je većina, prošavši kroz proces sazrijevanja i socijalnog učenja, s vremenom razvila. Zbog vlastitih navika, svejedno da li su one

14

Evo još jedne ilustracije: »Građanska je neposlušnost vjerovatno moguća ili djelotvorna jedino u demokracijama. Ona pretpostavlja da će vlast primjenjivati zakon, a ne sprovođiti represiju nad prekršiteljem. Ona pretpostavlja slobodnu javnu raspravu. Nijedan od ovih uvjeta nije ispunjen u despocijama, jednopartijskim režimima ili vojnim diktaturama. U takvim sistemima, ljudi mogu upražnjavati odbijanje na osnovi savjesti – i zaista to čine – ali teško da tu ima ikakve ozbiljne mogućnosti za građansku neposlušnost kao produžetak demokratske politike.« (Barker, 1995: 226)

15

Iako su se vojni obveznici, koji su željeli izbjći odlazak u rat najčešće naprosto skri-

vali, bilo je slučajeva da se poziv za mobilizaciju odbije javno, uz pismeno obrazloženje u kojem se: 1) izražava svijest o ozbiljnosti tog čina, a posljedice unaprijed prihvaćaju; i 2) vlastita odluka podupire argumentima podložnim univerzalizaciji, uz pozivanje na većinsko mišljenje o neželjenosti rata.

16

Detalji o zbivanjima u Kolubari mogu se naći u svjedočenjima neposrednih sudionika objavljenih u tekstu pod naslovom »Da li radnici mogu biti subjekt društvenih promena«, *Republika*, br. 297, 16.–30. studenoga 2002.

bile ugrađene u prvobitna »pravila igre« ili ih je stekla u međuvremenu, vlast nije u stanju, ili ne želi, da ovaj raskorak prizna i pokuša zatvoriti. Tako je u Srbiji tijekom 2000. građanska neposlušnost postala prevladavajuće sredstvo protivljenja tadašnjem režimu. Tijekom tih dana, građani Srbije otkrili su da su u stanju pokrenuti i održati mnoštvo visoko discipliniranih i koordiniranih, iz individualnih odluka proisteklih, ali suštinski zajedničkih i svjesno političkih akcija, usmjerenih na to da se režim natjera na demisiju. Građani se pritom nisu rukovodili nikakvim privatnim, za većinu neobvezujućim filozofskim i moralnim učenjima,¹⁷ već su se pozivali na najelementarnija načela demokratskog uređenja, koja su po svojoj prirodi i nužno podložna univerzalizaciji. Možda najčistiji primjer građanske neposlušnosti koja se ne uklapa u rawlsovsko-habermasovsku definiciju jest odluka nevladine organizacije Centar za slobodne izbore i demokraciju da, usprkos službenoj zabrani, ipak organizira (prikrivenu) kontrolu izbornog procesa na glasačkim mjestima. U pitanju je, dakle, bila *tajna* i *direktna* neposlušnost, a akteri su se trudili izbjeći sankcije. Taj je postupak formalno bio protuzakonit, ali je njegova protuzakonitost bila posljedica jedne nesumnjivo nelegitimne odluke vlasti (zabrane akterima civilnog društva da nadziru izbore). Na ovom primjeru, kao i na mnogim drugima iz istog perioda, vidimo odigravanje drame odnosa između legaliteta i legitimiteta, što ju Habermas označuje kao pravi lokus građanske neposlušnosti.

Razlozi iz kojih bi se ti činovi, dakle, ipak mogli nazvati činovima građanske neposlušnosti, ukoliko se ova fleksibilnije shvati, potječu iz tri izvora. Jedan se tiče refleksivne prirode političkog djelovanja, te uzima u obzir činjenicu da su sami akteri, u vlastitu samorazumijevanju, svoje postupke označavali kao građansku neposlušnost. Od čisto akademskog stava, koji bi naprosto tvrdio da je takvo samorazumijevanje teorijski *pogrešno*, nema velike koristi: na taj bi se način presjekla mogućnost da jedno značajno kolektivno iskustvo uđe u socijalni kapital nove političke kulture, koja se stvarala tijekom godina Miloševićeve vladavine, našla je svoje simboličko uporište u 5. listopadu, a stvara se još uvijek. Ovo je posebno značajno s obzirom na slabašne korijene građanskog i protestnog aktivizma u nasljeđenoj matrici političkog ponašanja. Druga vrsta razloga zasniva se na strategiji preokretanja legalističkog argumenta protiv tadašnjih vlastodržaca – strategiji koju su usvojili ne samo predvodnici već i obični ljudi-sudionici protestnih zbivanja. Riječ je o odluci da se, umjesto zahtijevanja apsolutno »novog početka«, brane upravo ona prava – prije svega, pravo glasa – koja su već bila otjelovljena u važećem pozitivnom zakonodavstvu i formalnoj legitimacijskoj osnovi ustavnog poretka. Zbog toga se o petolistopadskim zbivanjima ne može bez rezerve govoriti kao o »revoluciji«, već ona nose i elemente sprovođenja »konzervativne konstitutivne vlasti«. Treća vrsta razloga može se izvući iz praznine koja u dominantnoj koncepciji stoji na mjestu mogućeg poimanja *projektivne* građanske neposlušnosti. Ono što su građani Srbije tada radili nisu bili činovi individualnog protivljenja na osnovi savjesti; oni su se okupljali oko jednog zajedničkog – većinskog? – »shvaćanja pravednosti«, koje nisu vidjeli utjelovljeno u tadašnjem poretku, ali su željeli da do tog utjelovljenja dođe. Stoga je njihova građanska neposlušnost imala za cilj tek *uspostavljanje* jednog takvog stanja u kojem će »istina ustava« biti pretočena u zakone nižeg reda i u stvarnu praksu nositelja javnih funkcija.

Literatura

- Arendt, Hannah. 1969. *Crisis in the Republic*, New York: Harcourt Brace Jovanovich.
- Babović, Marija i drugi (prir.). 1997. *'Ajmo, 'ajde, svi u šetnju – građanski i studentski protest 96/97*, Beograd: Medija centar i ISIFF.
- Barker, Rodney. 1995. »Civil disobedience«, u: *Encyclopaedia of Democracy*, ur. S. M. Lipset, London: Routledge, sv. 1, str. 224–226.
- Bedau, Hugo Adam (ur.). 1991. *Civil Disobedience in Focus*, London: Routledge.
- Bleiker, Roland. 2002. »Rawls and the limits of nonviolent civil disobedience«, *Social Alternatives*, Vol. 21, No. 1, str. 37–40.
- Carter, Alan. 1998. »In defence of radical disobedience«, *Journal of Applied Philosophy*, Vol. 15, No. 1, str. 29–47.
- Cohen, Jean & Andrew Arato. 1992. *Civil Society and Political Theory*, Cambridge/London: MIT Press.
- Dworkin, Ronald. 1971. »Law and civil disobedience«, u: *Moral Problems: A Collection of Philosophical Essays*, ur. James Rachels, New York: Harper and Row.
- Habermas, Jürgen. 1989. [1985.] »Gradanska neposlušnost – test za demokratsku pravnu državu«, *Gledišta*, vol. XXX, br. 10–12, str. 52–68.
- King, Martin Luther. 1968. [1964.] *Zašto ne možemo čekati*, Beograd: TANJUG.
- King, Martin Luther. 1968a. *Martin Luther King: The Peaceful Warrior*, New York: Pocket Books.
- Madden, Edward. 1973. »Civil disobedience«, u: *Dictionary of the History of Ideas*, ur. Philip Wiener, New York: Charles Scribner's Sons, str. 434–441.
- Marty, William. 1998. »Civil disobedience«, u: *The Encyclopedia of Politics and Religion*, ur. Robert Wuthnow, sv. 1, Washington, DC: Congressional Quarterly, str. 150–153.
- Matulović, Miomir. 1990. »Gradanska neposlušnost«, u: *Leksikon temeljnih pojmova politike*, ur. Ivan Prpić, Žarko Puhovski, Maja Uzelac, Zagreb: Školska knjiga, str. 220–223.
- Molnar, Aleksandar. 2001. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi 1: pravo na otpor tiraniji*, Beograd: Samizdat B92.
- Molnar, Aleksandar. 2002. *Rasprava o demokratskoj ustavnoj državi 4: gradanska neposlušnost*, Beograd: Samizdat B92.
- Morreall, John. 1991. »The justifiability of violent civil disobedience«, u: Bedau (ur.), str. 130–143.
- Pavićević, Đorđe i Ivana Spasić. 2001. »Prelazna ocena: promene u Srbiji kao oblik socijalnog učenja«, u: *R/Evolucija i poredak: o dinamičkim promenama u Srbiji*, prir. Ivana Spasić i Milan Subotić, Beograd: IFDT, str. 137–150.
- Podunavac, Milan. 1998. *Principi građanstva i poredak politike*, Beograd: Princip/FPN.

Podunavac, Milan. 1999. »Civil society between dictatorship and democracy«, u: *Civil Society in the Countries in Transition*, ur. Nadia Skenderović Čuk, Milan Podunavac, Subotica: ALD/Open University, str. 105-114.

Rawls, John. 1998. [1971.] *Teorija pravde*, prev. M. Ivović, Beograd/Podgorica: Službeni list/CID.

Sabl, Andrew. 2001. »Looking forward to justice: Rawlsian civil disobedience and its non-Rawlsian lessons«, *Journal of Political Philosophy*, Vol. 9, No. 3 (September 2001), str. 307-330.

Singer, Peter. 1991. »Democracy and disobedience«, u: Bedau (ur.), str. 122-130.

Sociologija. 1997. Vol. XXXIX, No. 1, tematski broj »Beogradski protest 96/97«.

Thoreau, Henry David. 1981. [1849.] »O dužnosti građanina da bude neposlušan«, u: *Valden; O građanskoj neposlušnosti*, prev. Z. Minderović, Beograd: SKZ.

Welchman, Jennifer. 2001. »Is ecosabotage civil disobedience?«, *Philosophy and Geography*, Vol. 4, No. 1 (February 2001), str. 97-107.

Ivana Spasić

Civil Disobedience:
Past and Present

Civil disobedience belongs among the concepts whose meaning and scope, in spite of widespread usage, remains contested. The main subject of this paper are different possibilities to define this concept, within political theory and practical-political reflection, as well as the tensions arising from the encounter between theoretical definitions and empirical reality. After a brief overview of the history of civil disobedience as technique of political struggle since the beginning of the modern era, and especially in the 20th century, the basic premises of the currently dominant conception of civil disobedience (J. Rawls, J. Habermas) are presented. The strict definition provided by this conception, it is argued, while advantageous, also risks narrowing down the concept too much and therefore diverging too widely from the self-understanding of political practice itself. The next section of the paper is devoted to critiques of the dominant conception articulated primarily within various contemporary social movements. In the final section, the example of Serbia in the period of Milošević's rule, more precisely, the role of civil disobedience in resisting this regime, is analyzed through the lens of the preceding theoretical discussion.